

УДК 94(477)+339.56:633.1“1894–1914”

**РОСІЙСЬКО-НІМЕЦЬКІ ТОРГОВІ УГОДИ (1894, 1904 рр.):
ВПЛИВ НА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИЙ ЕКСПОРТ
ТА ОЦІНКИ ГРОМАДСЬКОСТІ****І. М. Жиленкова****(Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, м. Київ)**

Висвітлено процес підготовки урядових установ і громадських організацій України до укладення торгової угоди 1894 і 1904 рр. з Німеччиною. Основну увагу зосереджено на їх роботі з узагальнення статистичних даних щодо обсягу експортно-імпортних операцій, прибутків і збитків. Указано на прагнення окремих організацій реформувати митну систему з урахуванням інтересів землеробства, тваринництва та інших галузей сільського господарства. Основна увага приділена з'ясуванню позиції представників промислового й аграрного капіталу щодо можливої зміни окремих мит на продукцію промисловості та сільського господарства.

Ключові слова: сільське господарство; Російська імперія; ринкові відносини; експорт; виробництво зерна; торгова угода.

Preparing process of Ukrainian government agencies and public organizations before sales agreement signing of 1894, 1904 with Germany is shown. Main attention is paid to their work on statics generalization concerning the amount of export and import operations, earnings and losses. Striving of some organizations to change customs system considering interests of agriculture, stock-rising and other kinds of farming. The main attention is paid to finding out of positions of representatives of industrial and agrarian capital in relation to the possible change of separate duties on the products of industry and agriculture.

Key words: agriculture; Russian Empire; market relations; export; production of grain; trade agreements.

Постановка проблеми. Структурна трансформація глобального ринку на початку ХХІ ст. визначає необхідність конструктивного планування подальшого розвитку експортно-імпортних відносин України з іншими державами, об'єктивного аналізу доцільності тієї чи іншої моделі зовнішньоторговельної політики (протекціонізм, фритредерство тощо), з'ясування можливостей регіональної інфраструктури та ін. Зважаючи на це, доцільно з практичного погляду вивчити аналогічний історичний досвід насамперед періоду Російської імперії, її відносини з іншими зовнішньоторговельними партнерами, зокрема Німеччиною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Емпіричну базу статті сформували джерельні публікації в профільних періодичних виданнях початку ХХ ст. (“Агрономічний журнал”, “Економічне життя Поділля”, “Південно-російська сільськогосподарська газета”, “Російський експорт”, “Російський мельник”, “Торгово-промислова газета” тощо) і наукові праці таких дослідників епохи, як М. Довнар-Запольський, Г. Кривченко, Г. Рохович, М. Соколов, П. Сокольський, Д. Піскунов та ін. Новітні методи дослідження та синтетичні підходи до аналізу проблеми подано в дослідженнях сучасних істориків: І. Довжука, О. Пилипенка, О. Реєнта, О. Сердюка, В. Степаненко, О. Шляхова та ін.

© І. М. Жиленкова, 2015

Мета статті. Аналіз наявної джерельно-історіографічної бази засвідчив об'єктивну необхідність комплексного та вузькоспеціального аналізу змісту російсько-німецьких торгових угод 1894 і 1904 рр. у контексті з'ясування їх впливу на сільського сподарський експорт і характеристики оцінок громадськості, що й сформувало кінцеву мету і визначило побіжні завдання статті.

Виклад основного матеріалу. Бурхливий розвиток продуктивних сил наприкінці XIX – на початку XX ст. колосально стимулював міжнародний торговий обмін. В абсолютних цифрах обсяги експорту з Російської імперії за 1900–1909 рр. збільшилися з 716 418 до 1 427 674 руб. Утім, загальна частка у світовій торгівлі зменшилася протягом 1880–1907 рр. з 3,7 до 3,4 %. Суттєвим було й відставання Російської імперії від провідних країн у співвідношенні суми загальної виручки від реалізованої продукції із чисельністю населення¹.

За таких обставин виробникам та експортерам було надзвичайно важко конкурувати. “Які б вигідні для нас міжнародні угоди не уклалися, – констатувалося на засіданні Київського обласного комітету з перегляду російсько-німецької торгової угоди, – які б не було створено сприятливі умови для збуту нашого хліба на зовнішніх ринках, сільські господарі не матимуть належного зиску до тих пір, поки не будуть облаштовані місцеві шляхи сполучення. Хіба можна серйозно говорити про збут нашого хліба на світовому ринку, коли впродовж трьох чи чотирьох місяців його неможливо підвезти до залізничних станцій, а доставка гужовим транспортом часто поглинає прибуток виробників й унеможлиблює виконання термінових угод”². Серед громадськості провідна думка була такою, що, коли розпочнуться переговори про укладання Російською імперією нових торгових угод з Німеччиною чи іншими державами, “країна залишиться без прикриття з тилу”. Наприклад, навіть С. Вітте визнавав, що конвенція 1904 р. змінила умови товарообміну з Німеччиною “в несприятливий для нас бік”. Насамперед це полягало в тому, що “експорт продуктів землеробства ще більше ускладнено”³.

Подальші зовнішньоторгові відносини Німеччини й Російської імперії засвідчили, що негативні наслідки конвенції 1904 р. були масштабнішими і визначалися технологічною відсталістю й економічними негараздами. Російська продукція не могла конкурувати на світовому ринку з аналогічною розвинених країн. Іноземні машини, верстати, товари електротехнічної, хімічної, фармацевтичної та деяких інших промислових галузей домінували навіть на внутрішньому ринку імперії. Масштабне ввезення розвинених країн, особливо Німеччини, врівноважувалось тільки завдяки вивезенню на світовий ринок продукції сільського господарства. Проте й вона обкладалася високими митними тарифами в Німеччині, Австро-Угорщині, Франції, Італії та ін.

Утім, відповідні оцінки вищих урядовців були досить виваженими. Зокрема в записці міністра фінансів С. Вітте Державній раді відзначалася домінантна роль сільського господарства, в якому на початку 1890-х рр. було зайнято 87 % населення країни. Виробництво збіжжя у середньому становило 3 млрд пудів вартістю близько 1,5 млрд руб. Експортний попит на зернові культури помітно переважав потреби внутрішнього ринку. В 1890 р. у порти і прикордонні пункти було відправлено пшениці, жита, ячменю і вівса 425 млн пудів, а на внутрішні ринки – тільки 215 млн пудів. У попередньому році

¹ Речи и доклады, произнесенные в учредительном собрании Юго-Западного отделения Российской экспортной палаты // Труды Юго-Западного отделения Российской экспортной палаты. – К., 1912. – Вып. 1. – С. 11, 13–14.

² Экономическая жизнь Подолии. – 1914. – № 22. – С. 52–53.

³ *Соболев М. Н.* История русско-германского торгового договора. – Петроград : Типография редакции периодических изданий Минфина, 1915. – С. 167.

на світовий ринок було вивезено 351 млн пудів, а на промислових млинах і винокурних заводах було перероблено лише 258,4 млн пудів⁴.

Однак умови збуту збіжжя на німецькому ринку різко змінилися після укладення торгової угоди 1894 р. Нові митні тарифи привели до підвищення цін у самій Німеччині в інтересах місцевих аграріїв і були розраховані на підвищення виробництва зерна та відповідне скорочення його імпорту. Дійсно, зростання хлібних цін унаслідок високого мита мало стимулювати розширення посівних площ під зерновими культурами та зростання врожайності⁵. У Російській імперії та заокеанських країнах також продовжувалося розорювання цілини і зростання пропозиції на зернові злаки, що призводило до створення надлишку пропозиції над попитом на світовому ринку й виникнення тенденції до падіння цін.

Ще вигіднішою для Німеччини виявилася торгова угода з Росією, укладена в 1904 р. Про це свідчить, зокрема, зміст пояснювальної записки уряду, де зазначалося, що “на першому місці у визначенні митних тарифів німецький уряд намагався зберегти за можливості якомога більший захист німецького сільського господарства. І цієї мети було в основному досягнуто”⁶. Було збережено попереднє хлібне мито, а також підвищено тарифи на коней, велику рогату худобу й м’ясо. Німеччина погодилася на зменшення мита на кормовий ячмінь і необроблену деревину, що відповідало інтересам її промислової й сільського господарства. Крім того, Росія відмовилася обкладати вивізним митним тарифом експортовану деревину.

Насправді конвенція 1904 р. була ще не вигіднішою для сільського господарства Російської імперії, ніж про це йшлося в згаданій пояснювальній записці. Так, митний тариф на пшеницю збільшився порівняно з торговою угодою 1894 р. з 26,5 до 41,7 коп. з пуда, на жито – з 26,5 до 37,9 коп. з пуда, на овес – з 21,2 до 37,9 коп. з пуда⁷. Імпорту висівок, макухи, насіння льону й конопель німці, навпаки, “дали зелене світло” – безмитне ввезення. Це було надзвичайно вигідно для відгодівлі худоби й вирощування олійних культур. Загалом сутність конвенції 1904 р. відобразила такі тенденції щодо обкладання Німеччиною імпортованих продуктів сільського господарства: 1) різке підвищення мита на зернові, за винятком ячменю; 2) мінімальне обкладання сировини; 3) гальмування імпорту продукції зернопереробки, олійних культур, обробленої деревини і тваринництва; 4) безмитне ввезення кормів – висівок, макухи, меляси, жому тощо.

Свою чергою, Державна рада Російської імперії так аналізувала зміст конвенції 1904 р.: “Найбільш суттєвою відмінністю, внесеною конвенцією в умови російсько-німецького товарообміну, стало підвищення митних тарифів на головні зернові, які становлять основний продукт нашого сільського господарства. У цьому відношенні нова угода уявляється, поза всяким сумнівом, менш вигідною для Росії, ніж угода 1894 р. Надмірне оподаткування головних наших зернових культур становить понад 13,6 млн руб. І хоча ми як компенсацію підвищили мито на деякі імпортовані з Німеччини товари й таким чином підтримали наш торговий баланс, проте цей захід, що захищає наші нові виробництва від іноземної конкуренції, став тягарем для сільського господарства як

⁴ Там же. – С. 114.

⁵ *Кривченко Г. О.* Нариси світового господарства. Огляд господарського стану головних країн світу. – Х. : Книгоспілка ; К. : Київ-друк, 1928. – С. 51.

⁶ *Соболев М. Н.* История русско-германского торгового договора. – Петроград : Типография редакции периодических изданий Минфина, 1915. – С. 149.

⁷ *Яснопольский Л.* Позиция России по отношению к новому русско-германскому торговому договору : брошюра / Российская экспортная палата. Киевский областной комитет по пересмотру торговых договоров. – К. : Тип. А. И. Гросмана, 1914. – С. 3.

споживача іноземного товару та обробної нашої промисловості, що потребує іноземного устаткування”. Слід додати, що подальші події засвідчили, що промисловість Російської імперії не витримує конкуренції з розвинутими країнами. Натомість “сила Німеччини, – як зазначав професор Київського комерційного інституту Л. Яснопольський у своїй промові під час відкриття Київського експортного з’їзду 17 лютого 1914 р., – в її організованості та дружньому сприянні німецького уряду до тих груп населення, на захист яких було спрямовано митні тарифи й постанови митної угоди”⁸.

На переговорах про укладання торгових угод з російською делегацією німці мали певні переваги ще й унаслідок “озброєння” своїх делегатів різноманітними статистичними даними та розрахунками щодо стану й можливостей кожної економічної галузі. Ще на початку роботи конференції 1893 р. у Берліні працював особливий митний комітет (близько 80 фахівців), обраний з представників різних громадських організацій, запрошених німецьким урядом. Майже кожне питання, що розглядалося на конференції делегатами, спочатку всебічно обговорювалося в комітеті. Нічого подібного не мала російська делегація, очолювана С. Вітте. Впродовж усього переговорного періоду “їй доводилося звертатися поштою і телеграфом до Петрограду й очікувати звідки вказівок” з кожного питання. Те саме продовжилося й під час напрацювання конвенції 1904 р. Ані перед укладанням угоди 1894 р., ані під час вироблення конвенції 1904 р. представників громадськості Росії не було залучено до розробки матеріалів і формулювання бажаних поступок з боку Німеччини. Під час роботи конференції С. Вітте зосередив зусилля на промисловості, а стрижнем його програми був промисловий протекціонізм⁹.

Безперечно, Німеччина мала і вразливі сторони своєї економічної системи. Ще в середині XIX ст. вона експортувала на зовнішні ринки збіжжя та іншу сільсько-господарську продукцію. Проте населення країни зросло із 41 млн у 1871 р. до 66 млн осіб у 1913 р.¹⁰ Виникла потреба в імпорті зерна та інших товарах сільського господарства. На початку XX ст. Німеччина ввозила щорічно в округлених цифрах від 373 до 452 млн пудів продовольчого і фуражного збіжжя та продуктів його переробки. Із них на Російську імперію припадало: у 1903–1907 рр. – 45,93 %, у 1908–1912 рр. – 61,92 %, у 1913 р. – 53,05 %¹¹. У 1910 р. хлібний експорт у Німеччину з Російської імперії у грошовому вимірі досяг 189,9 млн руб., що становило 25,5 % від обсягу ввезеного до цієї країни збіжжя та продуктів його переробки. Заслугує на увагу експорт окремо взятих злаків з Російської імперії в Німеччину 1910 р.: частка пшениці становила близько 40 %, жита – 85, вівса – 75, а ячменю досягла в 1913 р. 95 % від усього завозу в цю країну. Як ішлося вище, пшениця та ячмінь вирощувалися переважно в Україні й інших регіонах, прилеглих до Чорного та Азовського морів.

Вищезгадану конвенцію було підписано в липні 1904 р., тобто в розпал російсько-японської війни. Це залишило певний слід у суспільній свідомості в тому сенсі, що Німеччина, мовляв, використала “скрутне становище” Росії, аби нав’язати їй вигідні для себе умови. Цей мотив усіляко підігрівався деякими вищими урядовцями і російською пресою. Проте незадоволення громадськості результатами торгових угод з Німеччиною було неодноточним і відобразилося у своєрідних оцінках. Їх виразниками були сільські господарі, експерти з питань зерноторгівлі, науковці, відомі тогочасні громадські діячі.

⁸ Там же. – С. 4–5.

⁹ *Соболев М. Н.* Экономическое значение русско-германского договора // *Агрономический журнал.* Издание Харьковского общества сельского хозяйства. – 1913. – Кн. 2. – С. 27.

¹⁰ Горно-заводское дело. – 1914. – № 32. – С. 93–96.

¹¹ *Баскин Х. Э.* Русский хлебный экспорт // *Русский мельник.* – 1915. – № 2. – С. 122.

На переконання професора І. Гольдштейна, “Німеччина переможно конкурує з Росією, витісняючи її хлібний експорт не тільки з німецьких, але й багатьох північно-європейських ринків”. “Німеччина, – зазначав цей фахівець, – досягла величезних успіхів у перетворенні Росії на свою економічну колонію”¹². Свої висновки експерт підкріплював статистичними даними, які справді свідчили про залежність Російської імперії від німецького ринку. Так, упродовж 1907–1910 рр. середньорічний експорт товарів до Німеччини з Російської імперії збільшився порівняно з 1895–1898 рр. з 33 до 40 %. Проте частка німецько-російського торгового обігу в загальному обсязі зовнішньої торгівлі Німеччини була незначною. Відповідно, частка Росії в її загальному обсязі зовнішньої торгівлі була в декілька разів більшою. Це й зумовлювало колосальну залежність від німецького ринку. Загалом економічні втрати Німеччини на випадок торгової війни з Росією не мали для неї критичного характеру. За деякими статистичними даними Німеччина поглинала 40 % усього торгового обігу Російської імперії, а остання – тільки 10 % продукції німецької промисловості¹³.

По-іншому оцінював наслідки конвенції 1904 р. український економіст-аграрник С. Остапенко, аж ніяк не вважаючи їх блискучими для економічної політики Німеччини та шкідливими для Росії. “Високе мито на збіжжя і система ввізних свідоцтв для підтримки рентабельності німецького зернового господарства, – наголошував він на Київському експортному з’їзді, – призвели тільки до збільшення виробництва жита в Німеччині для експорту, а з іншого боку – до зростання ввезення пшениці та ячменю, до скорочення виробництва кормових засобів і зниження рентабельності німецького скотарства”¹⁴. Для підтримки прибутковості свого скотарства Німеччина захистила себе від іноземної конкуренції “стіною ветеринарних правил і приписів”. Проте це не сприяло розв’язанню проблем на м’ясному ринку й викликало гостре незадоволення промислового та міського населення. Країна потребувала імпорту кормів у величезних обсягах. На переконання С. Остапенка, сільськогосподарська політика Німеччини негативно впливала “головним чином тільки в тому, що стосувалося санітарно-ветеринарних правил”, які ставили перепони для вивезення з Російської імперії продукції скотарства і свинарства, та сприяла імпорту дешевих кормів завдяки безмитному ввезенню. Що стосується високого мита на продовольче зерно, то це не завдало сільському господарству Росії шкоди, адже, за твердженням С. Остапенка, не лягало тягарем на виробників і не збільшувало експорт аргентинського зерна до Німеччини.

Авторитетний знавець кон’юнктури світового хлібного ринку Г. Рохович стверджував, що конвенція 1904 р. не мала негативного впливу на обсяги зовнішньої зерноторгівлі Російської імперії. За п’ятиліття 1898–1902 рр. до Німеччини було експортовано в середньому на рік 125,6 млн пудів, а впродовж 1908–1912 рр. – у середньому вже 248,5 млн пудів¹⁵. Необхідно також зазначити, що високі митні тарифи на хлібопродукти стягувалися не тільки Німеччиною, але й Італією, Іспанією, Португалією, Австро-Угорщиною і навіть союзною Францією. Причому в цих країнах мито було вищим. Так, у Франції з імпортованої пшениці стягувалося 43 коп. з пуда, в Італії – 46, в Іспанії – 49^{1/8}, а в Німеччині 41^{3/4} коп. з пуда¹⁶.

¹² Гольдштейн И. М. *Немецкое иго и освободительная война*. – М. : Типо-литография Русского товарищества печатного и издательского дела, 1915. – С. 15.

¹³ *Агрономический журнал*. Издание Харьковского общества сельского хозяйства. – 1913. – Кн. 2. – С. 79.

¹⁴ *Южно-русская сельскохозяйственная газета*. – 1914. – 20 марта.

¹⁵ *Рохович Г. Я.* Наш торговый договор с Германией // *Торгово-промышленная газета*. – 1915, 27 февраля.

¹⁶ *Торгово-промышленная газета*. – 1915. – 27 февраля.

Попри ці твердження, громадськість продовжувала наполягати на зменшенні німецького хлібного мита в інтересах сільського господарства. На з'їзді Харківського обласного комітету з перегляду російсько-німецького торгового договору були оприлюднені втрати сільських господарів Причорномор'я від високих митних тарифів на пшеницю, експортовану в Німеччину. “Окрім прямих утрат, – зазначалося в матеріалах комітету, – ми, експортуючи у великих обсягах зернові культури, відчужуємо мільйони пудів мінеральних речовин з ґрунтів, зменшуємо посівні площі під озиминою, вивозимо свій концентрований корм у вигляді макухи й висівки у Німеччину та сприяємо тим самим зростанню німецького скотарства, а вивозячи ячмінь, сприяємо розвитку потужного німецького свинарства. Іншими словами, ми за мінімальними цінами віддаємо німцям багатства наших чорноземів, а взаємін отримуємо за підвищеними цінами різні мінеральні добрива. Такі результати премудрої економічної політики нашого дружнього сусіда й економічної політики Росії, де захищається тільки промисловість, а сільське господарство кинуте напризволяще, хоча залишається головним життєвим нервом країни”¹⁷.

Для нас найбільше значення мають чинники й оцінки щодо впливу конвенції 1904 р. на сільське господарство землеробських регіонів, що тяжіли до портів Азовського і Чорного морів. Серед них слід виокремити шість губерній Лівобережної та Південної України і прилеглих до них губерній власне Росії: Воронізької, Курської та Донської області. Населення цього величезного регіону споживало близько 800 млн пудів продовольчого і фуражного зерна, без урахування потреб промислових млинів, винокурних і пивоварних заводів. Середньорічне виробництво зерна становило 1,57 млрд пудів. У середньому протягом 1905–1910 рр. звідси експортувалося 40 млн пудів ячменю; 9 – пшениці; 5 – жита; 1,5 – кукурудзи; 1 млн пудів вівса, а разом 56 млн пудів. За підрахунками тогочасного дослідника В. Мезенцова, сільськогосподарські виробники регіону на кожному пуді збіжжя, вивезеного на німецький ринок після набрання чинності конвенції 1904 р., мали такі втрати: на пшеницю – 10,5 коп.; на жито – 2,9; на ячмінь – 3,6; на овес – 2,7 коп. За сім років після укладання угоди 1904 р. виробники регіону втратили щонайменше 20 млн руб. лише на митних тарифах¹⁸.

Не меншими були й втрати внаслідок високих тарифів на зернові культури сільських господарів у губерніях Правобережної України. Звідси в Німеччину й почасти в інші країни Центральної Європи у 1909 р. було експортовано 56 362 тис. пудів хлібопродуктів, а в 1910 р. – 67 398 тис. пудів¹⁹. Середньорічне вивезення зернових і борошна з цього регіону в 1902–1911 рр. коливалось від 50 до 60 млн пудів. Частка пшениці й пшеничного борошна у загальному обсязі експорту становила в 1910 р. 29 348 тис. пудів, або 43,54 %, а ячменю й висівки – 23 651 тис. пудів, або 35,09 %. Часопис Харківського губернського товариства сільського господарства інформував своїх читачів, “що протягом трьох років після укладання конвенції 1904 р. вивезення в Німеччину з Російської імперії хлібних продуктів, обкладених високим митним тарифом, зменшилось на 12 %, а низькими тарифами, навпаки, зросло від 40 до 120 %”²⁰. У цьому була суть протекціоністської політики Німеччини – всіляко стримувати ввезення продовольчих

¹⁷ Первый съезд областного комитета : журналы заседаний Харьковского областного комитета по пересмотру русско-германского торгового договора / под ред. М. Н. Соболева. – Х., 1913. – С. 24–25, 48.

¹⁸ Мезенцов В. И. Материалы к вопросу о реформе хлебной торговли. Производство, потребление и остатки хлебов в Азовско-Черноморском районе / Полтавское губернское земство. – Полтава : [б.и.], 1912. – С. 6–7.

¹⁹ Русский экспорт. – 1912. – № 6–7. – С. 200.

²⁰ Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1912. – 17 августа.

хлібів і заохочувати імпорт фуражного корму та продуктів побічної переробки зернових, необробленого лісу, різноманітної сировини.

Унаслідок різних причин технічного і правового характеру експорт борошна з Російської імперії був надзвичайно обмеженим. Однією з них була фіскальна урядова політика, про що свідчать тарифи на залізницях. Так, їхній розмір на зернові продукти в США був майже вдвічі нижчим, ніж у Російській імперії²¹. Через це ввезення борошна з портів Чорного моря в Данію, Норвегію, Швецію зменшувалося. За даними очільника Російської експортної палати В. Денисова, “частка нашого борошна зменшилася на фінляндському ринку в роки, що передували Першій світовій війні, з 89 до 47 %”. Проаналізувавши стан борошняного експорту, хлібна секція Харківського обласного комітету з перегляду російсько-німецького торгового договору ухвалила таку резолюцію: “1. За рівнем митних ставок, установлених конвенцією 1904 р., збут борошна на німецькому ринку не уявляється можливим. 2. Урядовій делегації на майбутніх переговорах з Німеччиною добитися зниження мита на борошно. Крім того, уряд має упровадити вивізні премії на цей продукт і зменшити на 50 % залізничні тарифи”. Аналогічні резолюції були ухвалені секціями обласного з’їзду щодо експорту забитої птиці та низки інших продуктів сільського господарства²².

Інтерес громадськості до перегляду майбутньої торгової угоди з Німеччиною зростає з кожним роком. До цього готувалися й виробники промислової продукції, сільські господарі. Однак їхні інтереси далеко не завжди збігались. Власники підприємств, що виробляли сільськогосподарські машини і знаряддя праці, були зацікавлені в тому, щоб тарифи на землеробську техніку іноземного виробництва були якомога вищими. Навпаки, сільські господарі були зацікавлені в тому, щоб мито на землеробську техніку і знаряддя праці було якомога нижчим. Те саме стосується і мінеральних добрив.

Громадськість України висловлювала незадоволення урядовою політикою, що переймалася переважно інтересами промисловості. На зібраннях губернських і повітових земств, сільськогосподарських товариств і кооперативів наголошувалося на тому, що в зовнішній торгівлі частка сільського господарства становить до 90 %²³. Виходячи з цього, під час перегляду майбутньої торговельної угоди з Німеччиною головну увагу необхідно було звернути на митні ставки, якими Німеччина обкладала сільськогосподарську продукцію і сировину.

Незадоволення урядовою політикою надмірного протекціонізму виражали широкі верстви населення. Сільські господарі обурювалися високими тарифами на сільськогосподарську техніку і мінеральні добрива, а жителі міст і сіл – зростанням цін на товари повсякденного попиту, особливо на чай, каву, какао, цикорій і цитрусові культури, що імпортувалися з інших країн.

Починаючи з 1912 р., сільські господарі наштовхнулись на нові ускладнення на світовому продовольчому ринку через загострення конкуренції, негаразди в організації експортної торгівлі. Прибутки приватновласницьких і селянських господарств помітно зменшилися, а з ними і купівельна спроможність населення. Це визнавав лідер гірничо-промисловців Донбасу і Придніпров’я М. Дітмар: “Ці ускладнення, – заявив він на зібранні

²¹ Сокольский Б. Экспорт русской муки в Англию (в связи с положением экспорта муки вообще). – СПб., 1913. – С. 9.

²² Первый съезд областного комитета : журналы заседаний ... – С. 44, 91.

²³ Мукосеев В. А. Статистическая характеристика русско-германского товарообмена в 1909 г. в связи со ставками таможенного тарифа (ставки общего тарифа договора 1894 г., конвенции 1904 г. и ценность ввоза и вывоза). – СПб. : [Б.и.], 1912. – С. 9.

першого з'їзду обласного комітету з перегляду російсько-німецького торгового договору, – відображають характерну рису поточного моменту”²⁴. Попри це, суперечності між аграрним і промисловим капіталом лише загострювалися.

Підвищення ефективності експортної торгівлі потребувало всебічного розвитку промислової та транспортної інфраструктури сільського господарства. У середині червня 1913 р. Катеринославське губернське земство організувало обласний з'їзд з упорядкування хлібної торгівлі. В його роботі взяли участь представники наукових установ, земств, сільськогосподарських товариств, кооперативів, торгово-промислових і біржових комітетів та інших установ. З'їзд ухвалив резолюції, спрямовані на організацію і розвиток мережі місцевих, термінальних (вузлових) елеваторів і зерноскловощ для задоволення внутрішнього попиту й експортних потреб сільськогосподарських виробників. Мережа елеваторів мала охопити українські губернії й забезпечити прийом і зберігання за помірну плату зернових для вивезення за кордон відповідно до кон'юнктури світового ринку²⁵. На переконання учасників з'їзду, негативну роль “в нашій торгівлі відігравали дрібні спекулянти”. Усунути їхнє посередництво в торгових операціях могли земства, кредитні товариства та кооперативні союзи. Такий захід, як зазначено в матеріалах катеринославського з'їзду з упорядкування хлібної торгівлі, посприяв би підвищенню рівня й ефективності як внутрішньої, так і зовнішньої торгівлі²⁶.

Розбудові експортної інфраструктури зовнішньої торгівлі мали сприяти й резолюції, ухвалені Київським обласним експортним з'їздом. За пропозицією економіста-аграрника С. С. Остапенка, з'їзд висловився за будівництво мережі складів-холодильників, облаштування холодильними камерами залізничних вагонів і морських суден для збільшення експорту м'ясних та інших швидкопсувних продуктів на ринки Західної Європи²⁷. З'їзд також констатував надзвичайну залежність Росії від торгових флотів іноземних держав і нагальну необхідність заходів “для будівництва і розвитку вітчизняного торгового флоту”²⁸.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Отже, торгові угоди з Німеччиною 1894 і 1904 рр. мали насамперед негативні наслідки для сільськогосподарського експорту Російської імперії. Зважаючи на це, громадськість, прагнучи ефективно впливати на урядову експортно-імпорتنу політику, зайняла досить активну позицію, спрямовану на їх перегляд. Відповідне питання стало головним предметом обговорення на численних з'їздах і в статтях у періодичних виданнях. Утім, попри констатацію необхідності перегляду угод, уряд демонстрував лише промисловий протекціонізм. Не на користь сільському господарству йшли й об'єктивні кон'юнктурні чинники розвитку світового ринку торгівлі, відсутність належної інфраструктури в Російській імперії для активізації експорту, неефективна тарифно-митна система. Лише початок Першої світової війни, паралізувавши російсько-німецькі економічні відносини, припинив численні дискусії з цього приводу.

²⁴ Агрономический журнал. Издание Харьковского общества сельского хозяйства. – 1916. – Вып. 6. – С. 11.

²⁵ Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – 15 декабря.

²⁶ Костров Н. И. Торговля России с Италией и наш вывоз сельскохозяйственных продуктов в эту страну / [предисл.: И. М. Гольдштейн]. – М. : Т-во тип. А. И. Мамонтова, 1915. – С. 194.

²⁷ Пискунов Д. Киевский областной съезд по вопросам экспорта (окончание) / Д. Пискунов // Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1914. – 27 марта.

²⁸ Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1914. – 20 марта.